

ПРАКТИЧНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.426.4

Журило Сергій Сергійович,

кандидат юридичних наук,
начальник управління юридичного департаменту
Одеської міської ради

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема прав і свобод людини є однією з найактуальніших. У цьому напрямку прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів, котрі визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави. Такі ідеї відображені й у Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави.

У зв'язку з цим набуває особливої актуальності створення розвиненого механізму реалізації прав і свобод людини, зокрема права людини на компенсацію моральної шкоди.

Відшкодування моральної шкоди є універсальним засобом цивільно-правового захисту, який може бути застосований у разі заподіяння особі немайнових втрат унаслідок первісного порушення її як абсолютних, так і відносних (включно з договірними), не лише немайнових, а й майнових суб'єктивних цивільних прав, причому незалежно від того, сталося це в результаті порушення цивільних, інших приватноправових чи навіть публічно-правових відносин. Як відомо, метою застосування відшкодування моральної шкоди за всіх обставин є компенсація виключно немайнових втрат потерпілого. Сама можливість застосування такого роду стягнення справляє певний превентивний вплив, спонукаючи до належного виконання своїх обов'язків як самого боржника, так і загалом всіх суб'єктів цивільного права.

В Україні досить багато правових питань, які, не зважаючи на постійно змінюване законодавство, так і залишаються неврегульованими. Одним із таких питань є проблема відшкодування мораль-

ної шкоди фізичним особам внаслідок порушення їхніх особистих немайнових прав. Враховуючи те, що досі відсутня єдина судова практика стосовно того, в яких випадках позовну вимогу про стягнення моральної шкоди можна вважати обґрунтованою, а в яких – ні, питання щодо відшкодування моральної шкоди є вельми актуальними.

До проблем, які виникли у процесі розвитку вітчизняного законодавства про відшкодування моральної шкоди та практики його застосування, необхідно віднести й невизначеність щодо об'єктивних і суб'єктивних чинників, які мають вирішальне значення для забезпечення ефективного правового регулювання в цій сфері, а також критеріїв визначення дійсно справедливих розмірів компенсацій.

Вказане зумовлює актуальність дослідження та необхідність аналізу існуючої практики з урахуванням теоретичного підґрунтя.

Стан дослідження теми. Питання моральної шкоди, порядку її відшкодування досліджували такі вчені, як С.А. Беляцкін, О.В. Гришук, І.М. Забара, О.В. Крикунов, Л.Л. Нескороджена, І.С. Ніжинська, О.В. Нор, Н.В. Павловська, В.П. Паліюк, Я.С. Протопопова, П.М. Рабінович, Л.П. Решетник, М.М. Фролов, В.Д. Чернадчук, С.І. Шимон та інші. Проте відсутність єдиного підходу до вирішення питань щодо відшкодування моральної шкоди на практиці зумовлює необхідність досліджень зазначених питань.

Мета статті полягає у дослідженні чинного законодавства України та аналізі судової практики з питань відшкодування моральної шкоди, як особливого способу захисту прав суб'єктів цивільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як свідчить судова практика розгляду

цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди, останнім належить чи не найбільша вага серед усіх розглядуваних судами цивільних справ. Надзвичайно часто виникає проблема здійснення правового захисту порушених внаслідок завдання шкоди правам та інтересам потерпілого. Постає завдання ліквідації наслідків таких порушень, до чого і покликаний інститут відшкодування шкоди, в тому числі моральної.

Визначення моральної шкоди міститься у ст. 23 ЦК України та Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 № 4 (із змінами).

Так, під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Зокрема, під немайною шкодою, завданою юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підірив довіри до її діяльності.

Стаття 23 ЦК України зазначає, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає у: фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода не має економічного змісту. Необхідно зазначити, що характер шкоди не визначається об'єктом, якому вона завдається. Моральна шкода може мати місце як при порушенні майнових, так і особистих благ. Наприклад, заподіяння каліцтва, що спричинило зниження працездатності, призводить до зменшення заробітної плати. В такому разі має місце майнова шкода, яка є наслідком порушення особистих немайнових благ. Внаслідок знищення фотографії близької людини іншій людині були спричинені певні душевні страждання, таким чином, це є моральна шкода, проте немає матеріальної.

Найбільш ефективним способом компенсації моральної шкоди є звернення з відповідним позовом до суду. Спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються, зокрема: коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції України або впливає із її положень, у випадках, передбачених ст.ст. 23, 1167 ЦК України та іншими нормативно-правовими актами, які встановлюють відповідальність за заподіяння моральної шкоди (наприклад, Закони України «Про інформацію», «Про авторське право і суміжні права», «Про захист прав споживачів»).

Аналіз судової практики свідчить про відсутність єдиного підходу судів при визначенні розміру моральної компенсації в аналогічних справах (за фактично однакових обставин); не задоволення судами позовних вимог про стягнення моральної шкоди в тому розмірі, в якому її оцінив позивач, а суттєве її зменшення [1].

І тут, власне, і виникають питання з приводу такого неоднозначного ставлення, оскільки, по-перше, норми статей 23 та 1167 ЦК України, що стосуються моральної шкоди, є досить нечіткими і встановлюють, що практично будь-яке порушення прав фізичної особи тягне за собою автоматичне завдання моральної шкоди; по-друге, ст. 611 ЦК України передбачає, що порушення зобов'язання тягне за собою правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема відшкодування збитків та моральної шкоди; по-третє, Постанова Верховного Суду України №6-111цс13 від 06.11.2013 р., в якій визначено, що у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди. Правові наслідки порушення зобов'язання настають тільки тоді, коли це передбачено законом або договором. Покладення на сторону договору відповідальності за невиконання зобов'язання, яка не встановлена цим договором або законом, є порушенням ст. 611 ЦК України [2].

Погоджуємося з В. Єштокіною, яка зазначає, що при розгляді питання щодо моральної шкоди робиться прив'язка або до закону, або до договору. Тобто, виходячи з загального правила «те, що не врегульовано договором, врегульовується законом», якщо договором не передбачено право

на відшкодування моральної шкоди, то будуть застосовуватися норми законодавства. Проте судді все одно продовжують відмовляти в стягненні моральної шкоди, на підставі того, що така можливість відповідним договором не передбачена, проте також робилось багато посилань на непередбачуваність зазначеного права спеціальним законом, який буде застосовуватись у спірних правовідносинах.

Так, наприклад, ВС України в Постанові №6-1575цс16 від 9.11.2016 р. [3], по справі, де будинок особи було відключено від електропостачання протягом 9 років з вини електропостачальника, суд зробив наступну правову позицію: «Спори про відшкодування фізичній особі моральної шкоди розглядаються, зокрема: коли право на її відшкодування безпосередньо передбачено нормами Конституції України або впливає з її положень; у випадках, передбачених законодавством, яке встановлює відповідальність за заподіяння моральної шкоди; при порушенні зобов'язань, які підпадають під дію Закону України «Про захист прав споживачів» чи інших законів, що регулюють такі зобов'язання і передбачають відшкодування моральної шкоди.

Покладаючи на відповідача обов'язок відшкодувати моральну шкоду, суд безпідставно застосував правила ст. 1167 ЦК України, яка на спірні відносини не поширюється, оскільки регулює позадоговірні (деліктні) відносини. Правовідносини сторін впливають з договірних відносин щодо постачання відповідачем електричної енергії до будинку позивача – споживача цієї енергії.

Енергопостачальник несе відповідальність за шкоду, заподіяну споживачу або його майну, в розмірі й порядку, визначених законодавством. У разі тимчасового припинення електропостачання з вини енергопостачальника він несе відповідальність згідно з умовами договору в розмірі двократної вартості недовідпущеної споживачу електричної енергії. У разі порушення прав споживачів енергопостачальник несе відповідальність згідно із законодавством та договором.

Відповідно до положень ст.ст. 4, 22 Закону України «Про захист прав споживачів» споживачі мають право на відшкодування моральної шкоди тільки в разі її заподіяння небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законом.

З такою позицією важко погодитися, оскільки тривале відключення електропостачання (понад 9 років) фактично є порушенням ст. 48 Конституції України (кожен має право на достатній жит-

тєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло), оскільки під наявністю житла автоматично розуміється доступ до водо-, енерго- та теплопостачання.

Верховний Суд України в своїй Постанові № 6-1435цс17 [4] зазначив, що суди мали б виходити з презумпції спричинення позивачу моральної шкоди відповідачем та обов'язку саме відповідача спростувати таку презумпцію, що обґрунтоване наступним:

- кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції (стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод);

- зазначаючи, що факт розповсюдження персональних даних не може бути підтвердженням завдання моральної шкоди, суди не звернули уваги на те, що позивач пов'язував моральну шкоду із спричиненими йому неправомірними діями відповідача душевними стражданнями;

- встановивши неправомірність дій щодо поширення телефонної розмови та фактично порушення особистого немайнового права позивача, суди не звернули уваги на приписи статті 276 ЦК України щодо обов'язку особи, діями якої порушене особисте немайнове право фізичної особи, вчинити необхідні дії для його поновлення;

- моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених ч. 2 цієї статті (ч. 1 ст. 1167 ЦК України);

- відмовляючи у задоволенні заявлених вимог з підстав недоведеності спричинення шкоди, суди фактично поклали на позивача обов'язок довести наявність у нього душевних страждань з приводу порушення його права на таємницю телефонного спілкування, що є неприпустимим з огляду на правову природу такого права, гарантії від порушень якого закріплені Конституцією України.

Варто підкреслити два останні абзаци, якими ВС України встановив презумпцію завдання моральної шкоди правопорушенням, оскільки нічого, крім слів позивача, в якості доказу завдання моральної шкоди суду надано не було.

Отже, можна констатувати різні підходи суду до проблеми відшкодування моральної шкоди, що зумовлює необхідність пошуку орієнтирів, які могли б допомогти знайти відповіді на зазначені питання, спонукає звернутися до рішень Європейського суду з прав людини, яким накопичено досвід присудження компенсацій за моральну шкоду, спричинену порушеннями з боку

держав-відповідачів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Враховуючи викладене вище, вважаємо необхідним закріплення однакового розуміння принципів дії механізму захисту особистих немайнових прав потерпілих осіб, яка прослідковується в прагненні ЄСПЛ додержуватися послідовної лінії у визначенні розмірів компенсацій, що присуджуються у зв'язку з вчиненням однотипних порушень. Наприклад, у своєму рішенні від 04.04.2006 р. у справі «Шевченко проти України» Європейський суд з прав людини, об'єктивно оцінюючи ситуацію, переглянувши присудження компенсацій у подібних справах і з огляду на порушення, що були виявлені у даній справі», присудив заявникові 2000 євро як компенсацію моральної шкоди [5].

Вітчизняним судам слід було б виявляти таку саму наполегливість у прагненні забезпечувати правову визначеність у справах про відшкодування моральної шкоди. Загалом в умовах перевантаженості Європейського суду з прав людини розглядом багатьох схожих або навіть абсолютно ідентичних справ опора на міркування розумності й справедливості дозволяє йому вдаватися до своєрідної уніфікації розмірів компенсаційних виплат, що стягуються на користь заявників, які є потерпілими внаслідок подібних одне до одного порушень з боку держави-відповідача.

Ми повністю погоджуємося з пропозицією В.Д. Примак щодо доцільності покладення на судові органи завдання визначати й послідовно укорінювати справедливі й розумні критерії належного розміру відповідальності у вигляді відшкодування моральної шкоди [6].

Вивчаючи та запроваджуючи практику ЄСПЛ, при розгляді справедливого розміру відшкодування моральної шкоди необхідно звернути увагу на такий елемент, як урахування приманного конкретній країні рівня життя [7]. Адже некритичне наслідування практики ЄСПЛ у частині визначення розмірів належних потерпілим компенсацій може призвести до істотного порушення балансу інтересів сторін деліктного зобов'язання з приводу відшкодування моральної шкоди.

Зрештою, маючи справу з відповідальністю суверенних держав, Суд, на відміну від національних юрисдикційних органів, може не перейматися питаннями платоспроможності боржника. Більше того, залежно від обставин, ЄСПЛ може надавати розміру присуджених компенсацій виразно штрафного характеру, спонукуючи у такий спосіб держави, що допускають найбільш бру-

тальні правопорушення, або не вживають ефективних заходів задля усунення причин та умов, що сприяють постійному напливу справ з приводу однотипних порушень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зв'язку із зазначеним необхідно з належною обережністю сприймати заклики до вітчизняних судів беззастережно орієнтуватися на розмір присуджуваних Європейським судом з прав людини компенсацій за завдану моральну шкоду.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Зміна концепції Цивільного кодексу України із відшкодування моральної шкоди вимагає перегляду й низки усталених уявлень щодо поняття, правової природи, підстав та умов виникнення, призначення тощо зобов'язань відшкодування шкоди. Відповідно, виникає необхідність розробки теоретичної моделі правозастосування цієї концепції, щоб забезпечити стабільну та єдину судову практику.

Ігнорування судом правил, створених ним самим, ставить під сумнів законність винесених рішень, в основу яких це правило було покладено. З іншого боку, при підтвердженні судом вищої інстанції правильності прийнятого рішення або при використанні вищим судом при розгляді аналогічної справи правила, створеного судом нижчої інстанції, авторитет цього правила підсилюється і воно стає зразком вирішення таких справ у нижчестоящих судах. У таких випадках у літературі зазначалося, що йдеться про сформовану практику вирішення певної категорії справ, і будь-який суддя при винесенні рішення зобов'язаний керуватися правилами, виробленими судовою практикою.

Інститут відшкодування моральної шкоди в Україні поки перебуває в «зародковому» стані і вимагає активного розвитку за рахунок об'єднання зусиль адвокатського та судового корпусу, при обов'язковій підтримці з боку держави.

На судові органи доцільно покласти завдання визначати й послідовно укорінювати справедливі й розумні критерії належного розміру відповідальності у вигляді відшкодування моральної шкоди.

Судова практика має забезпечувати правову визначеність у питанні щодо присудження розмірних компенсацій при вчиненні аналогічних правопорушень. Натомість орієнтація на суми, що фігурують у рішеннях Європейського суду з прав людини, є обґрунтованою лише в частині відповідальності за неправомірні рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів публічної адміністрації, причому за умови врахування досягнутого в Україні рівня життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Єштокіна В. Відшкодування моральної шкоди фізичним особам. URL: https://protocol.ua/ua/dosi_v_topi_vidshkoduvannya_moralnoi_shkodi_fizichnim_osobam/.
2. Постанова Верховного Суду України №6-111цс13 від 06.11.2013 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS130471.html.
3. Підставою для стягнення моральної шкоди є делікт, за порушення договору моральна шкода не стягується, в тому числі і при порушенні прав споживачів (ВСУ у справі № 6-1575цс16 від 9 листопада 2016р.). URL: https://protocol.ua/ua/vsu_pidstavoyu_dlya_styagnennya_moralnoi_shkodi_e_delikt_za_porushennya_dogovoru_moralna_shkoda_ne_styaguetsya/
4. Постанова Верховного Суду України від 27.09.2017 р. №6-1435цс17. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-1435cs17>.
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шевченко проти України». Офіційний вісник України. 2006. № 33. Ст. 2410.
6. Примак В.Д. Відшкодування моральної шкоди у рішеннях Європейського суду з прав людини: орієнтири для вітчизняного законодавця і судової практики. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2013. Серія ПРАВО. Випуск 23. Частина I. Том 1. С. 258–262.
7. In the case of Burdov v. Russia. URL: <http://sutyajnik.ru/rus/echr/judgments/burdov.htm>

Журило Сергій Сергійович

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

У статті розглядаються питання щодо законодавчого регулювання відшкодування моральної шкоди в Україні та практичного застосування відповідних норм на практиці. Проаналізовано судову практику з даного питання.

Обґрунтовано необхідність подальшого ґрунтовного дослідження питань відшкодування моральної шкоди та необхідності вироблення єдиної судової практики застосування діючого законодавства при розгляді питань щодо відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: шкода, відшкодування шкоди, моральна шкода, позов до суду, визначення розміру відшкодування.

Журило Сергей Сергеевич

К ВОПРОСУ О ВОЗМЕЩЕНИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

В статье рассматриваются вопросы законодательного регулирования возмещения морального вреда в Украине и практического применения соответствующих норм на практике. Проанализирована судебная практика по данному вопросу.

Обоснована необходимость дальнейшего изучения вопросов возмещения морального вреда и необходимости выработки единой судебной практики применения действующего законодательства при рассмотрении вопросов относительно возмещения морального вреда.

Ключевые слова: вред, возмещение вреда, моральный вред, иск в суд, определение размера возмещения.

Zhurylo Serhii

TO THE ISSUE ABOUT THE COMPENSATION OF MORAL HARM

The article deals with the issues of legislative regulation of compensation for moral harm in Ukraine and the practical application of the relevant norms in practice. The judicial practice on this issue is analyzed.

Moral damage means the consequences of an offense that has no economic content and value form and is expressed, in particular, in physical pain, mental suffering, humiliation of honor and dignity. It is a legal expression (result) of the totality of the harmful consequences of an offense that arose in the non-property field of the victim.

Given the inability to determine in advance the non-material consequences of violation of the rights of a person for the committed offense, the settlement of questions regarding the determination of the amount of compensation for moral harm is not practiced. However, the analysis of judicial practice suggests that in the course of consideration of cases in a court violations of any contractual obligations may be grounds for compensation for moral harm, where the harm is the result of suffering caused by the fact of non-compliance by the violator of the terms of the contract and the necessity of reference to the court for protecting their rights.

It is noted that the Institute for the Compensation of Moral Damage in Ukraine is still in the “emergence” state and requires active development through the merger of the efforts of the Lawyers and the Court, with the obligatory support from the state.

It is concluded that in the Ukrainian legislation the institute of moral damage is gradually improving, but there is an urgent need for adoption of laws that would ensure the real realization of such a way of protecting the rights of subjects of civil legal relations and meet the needs of the present time.

Particular attention should be paid to educational work with the public on the possibility of protecting their rights violated.

The necessity of further thorough research of moral damages issues and the necessity to develop a unified judicial practice of application of the current legislation in the consideration of issues concerning moral damage.

Key words: harm, compensation, moral damage, lawsuit, determination of the amount of compensation.